

*Т.М. Курінна
(с. Мліїв Черкаська обл.)*

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ТА МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
КНЯГИНИ О.В. ЛОПУХІНОЇ-ДЕМИДОВОЇ
на початку ХХ ст.**

В сучасний період суспільно-моральної кризи історична наука постійно звертається до нових методів. Одним із них є „нова сімейна історія” – напрям антропологічно орієнтованої соціальної історії, що виник в межах „школи Анналів” та структурної антропології (Кембриджська група, праці американських соціоісториків)¹. Історія сім’ї, на думку дослідниці із США К. Лінч, вивчає статус родини „з точки зору демографії, права, економіки, суспільних наук і психобіхевіористики. Словом, сімейна історія займає нішу між структурною антропологією і є новим ракурсом сучасної історичної науки².

Особливо актуальним, полемічним та дискусійним є питання про внесок і вплив російських елітарних родин Середнього Подніпров’я на процес культурно-освітнього розвитку українського народу. Адже, незважаючи на наявність багатьох дослідників, ця проблема залишається не розкритою до кінця. Виходячи з цього, ми вважаємо доцільним розповісти про напрямки культурно-освітньої та меценатської діяльності власниці Корсунському маєтку у вказаний період княгині О.В. Лопухіної-Демидової.

Першу спробу дослідити історію представників роду Лопухіних зробив ще в другій половині ХІХ ст. російський дослідник П. Шанов, який проаналізував внесок дворянського „гнізда” у соціокультурний розвиток краю³.

На жаль, за радянських часів на імена меценатів, їхні подвижницькі вчинки та пожертвування було накладено табу. В останнє десятиріччя досліджувала історію елітарних родин власників Корсунського маєтку й проблему діяльності меценатів, потягу їх до колекціонування, зокрема родин, князів Лопухіних і Лопухіних-Демидових⁴, завідувачка музею – заповідника історії Корсунь-Шевченківської битви Т.Ю. Полякова, яка проаналізувала їхні благодійні дії у галузі освіти, культури, медицини, міського благоустрою Надросся⁵.

Відомо, що майже із самого початку свого існування палац польського магната Станіслава Понятовського, а згодом Лопухіних та Лопухіних-Демидових, став місцем, де з покоління у покоління прищеплювалася любов до мистецтва й колекціонування чудових шедеврів живопису,

скульптури, народного мистецтва різних часів і народів.

На жаль, поки що неможливо встановити ані кількість, ані назви творів, що склали багате зібрання князів Лопухіних та їх наступників Лопухіних-Демидових. Але деяку уяву про смак власників і цінність колекції можна скласти вже з того, що, крім багатьох невідомих авторів, тут знаходилися роботи пензля Рубенса, Рембрандта, Левицького, Михайловського, Верньє де ля Конта, К. Брюллова, В. Боровиковського⁶.

Крім зібрання творів мистецтва, в палаці знаходилася археологічна колекція.

З 1799 р. Корсунським маєтком володіла родина князів Лопухіних. Тож, природно, власники останнього не забували про своїх підданих. Так, зокрема на власні кошти Павло Петрович Лопухін виховував сиріт шляхетського походження, заснував у місті народне училище для місцевих дітей. У перші роки його існування головним завданням була підготовка освічених умілих писарів й інших службовців для роботи в конторах та економіях маєтку. При училищі був оркестр і хор, широко відомий у повіті, а пізніше селянських дітей за здібностями після курсу писемності віддавали на навчання в співаки, музиканти, у різні майстерні, з яких вийшло багато чудових художників, позолотників й інших майстрів⁷.

Князь з 1835 по 1873 рр. постійно жив у Корсуні. Цей період, вірогідно, є наступним етапом концентрації творів мистецтва, археологічних пам'яток саме в палаці.

Сучасники вважали також Лопухіна досить щедрим та доступним у відносинах зі своїми селянами. Він ніколи не відмовляв від хрещення дітей і завжди обдаровував батьків та кумів. Погорільці брали ліс з князівських лісів безкоштовно. Він допомагав багатодітним грошима й худобою, не вимагаючи відпрацьовувати за це. Його коштом ремонтувалися і реставрувалися тоді численні сільські церкви⁸. Ось такий, на перший погляд, турботливий, розумний господар.

Історія роду власників маєтку переплелася з долею Тараса Шевченка. Адже останній, який декілька раз приїздив до Корсуня відвідати свого троюрідного брата Варфоломія Шевченка (1821–1892 рр.), котрий у той час був купцем III гільдії та працював одним з помічників управителя в конторі князя Лопухіна, назвав його „наймерзнішим, нікчемним світлішим”⁹. І у дечому він мав рацію. При всьому своєму розумі, витонченості, освіченості, прогресивності й добродійності Павло Петрович завжди залишався людиною свого часу – поміщиком-кріпосником. Він жорстоко карав будь-який прояв непокори в маєтку.

Йшов час, змінювалися власники. Після смерті Миколи Петровича Лопухіна-Демидова (1836–1910 рр.) маєток у Корсуні перейшов у

власність до його дружини Ольги Валеріанівни та сина Олександра. Таким чином, княгиня О.В. Лопухіна-Демидова (1.01.1841–1926 рр.), уроджена Столипіна, – остання володарка маєтку з 1910 по 1918 рр.¹⁰

Документальних свідчень про неї залишилося небагато, й вони досить суперечливі. Наприклад, Марія Петрівна Бок – дочка П.А. Столипіна – про свою тітку згадувала так: „Княгиня Ольга Валеріанівна Лопухіна-Демидова жила вже тридцять років безвиїзно у своєму маєтку Київської губернії Корсунь... Сама тітонька була однією з самих типових „grandes dames” старого загартування, яку тільки можна знайти на обох півкулях... Жінка рідкої доброти, вона не бентежилась ніким і нічим, говорила кожному в обличчя правду, не рахуючись з тим, приємно це йому чи ні, але говорила таким тоном, що сперечатися і в голову не приходило”¹¹.

Але як би там не було, старожили Корсуня згадували про останню здебільшого добре. Перебуваючи у дуже скрутному становищі через борги, вона постійно піклувалася про корсунців, своїм коштом утримувала в місті лікарню. Для пацієнтів лікування було безплатним. Її коштом існувала й лікарня при Набутівському та Селищанському цукрових заводах¹².

Під час Кримської війни (1854–1855 рр.) з’явилася значна кількість лазаретів. Адаже потрібно було лікувати поранених. У роботі шпиталів брали участь представниці шляхетних родин. Серед них була й Ольга Валеріанівна разом з доньками Вірою і Лізою. В 1870-х рр. під час турецької кампанії воля стала членом Товариства піклування про поранених та керувала Смілянським лазаретом. Так, 5 квітня 1873 р. княгиня отримала листа від пораненого воїна, в якому він дякував їй за піклування, бажав усіх благ, вітав з Пасхою і передавав привіт її доньці Лізі¹³. Відомо, що у свій час вона закінчила Смольний інститут шляхетних дівчат, де, крім загальних знань, їх навчали основам медицини.

Княгиня Лопухіна-Демидова опікувалася також справою освіти дітей, що жили в маєтку. Відомо, що вона утримувала своїм коштом міністерське чоловіче двокласне й однокласне жіноче училища, засновані ще у 1861 р. князем Павлом Петровичем Лопухіним. Ремонти та опалювання приміщення училищ здійснювалися князівським коштом. Крім того, із земель маєтку в користування училища було виділено 3 дес. під город. І, нарешті, на кращих учнів обох училищ за успіхи у навчанні чекало заохочення від княгині Лопухіної-Демидової¹⁴.

В 1873 р. з метою надання розумового та морального розвитку дітям незаможних батьків, які служать у маєтку, Ольга Валеріанівна відкрила в Корсуні двокласне парафіяльне училище. Тут готували робітників для економії маєтку. Опалення, ремонт приміщення, їжа, одяг для учнів

також надавалися коштом власниці маєтку.

1891 р. у Корсуні відкрилося жіноче парафіяльне однокласне училище, яке знаходилося в 50 верстах від церкви повітового міста, попечительською котрою стала княгиня Лопухіна-Демидова. Головна мета, з якою створювався цей навчальний заклад, – це бажання „навчати жіноче населення і тим самим надати йому можливість бути корисним у своїх сім'ях, а при потребі й самому заробляти на прожиток”¹⁵.

Відомості про учениць училища за січень 1895 р. вказують, що в ньому навчалися 40 дівчат, а в березні 1896 р. – 28 дівчат, віком від 9 до 16 років. З них – із селян – 18, міщан – 8, дворян – 2.

Прийом в училище щорічно відбувався з 1 до 15 вересня. Підручники та посібники учениці мали купляти за власні кошти, а проживання при училищі було безкоштовним.

Учениці користувалися за дозволом власниці маєтку книгами унікальної князівської бібліотеки Миколи Петровича Лопухіна-Демидова. На той час у каталозі бібліотеки було сім тисяч примірників. До речі, нею користувалися також учені О.Ф. Кістяківський і В.Б. Антонович¹⁶. Також відомо, що 1 січня 1920 р. тайно створена Всенародна бібліотека України одержала частину бібліотеки Лопухіної-Демидової (до 20 тис. примірників видань), що містила дуже цінні й коштовні книги.

В училищі викладалося жіноче рукоділля, вишивка, крій і пошиття плаття. Викладач-майстер – місцева жінка, яка отримувала платні 200 крб на рік. Вона навчала щоденно 28 учениць від 12 до 15 год. на кошти княгині. Прибутки від виробів йшли на користь останніх. Крім того, в училищі серед навчальних предметів були співи, гімнастика та ін.

Отже, Лопухіна-Демидова вносила у загальну справу освіти свій сильний внесок. Це підтверджує звіт статистичної комісії Комітету грамотності імперського Вільного економічного товариства, яка збрала майже повні відомості про стан початкової освіти в Росії шляхом розсилки програм усім відповідним закладам. Комісія усвідомлювала всі труднощі справи, але не вагалася тому, що сподівалася, що її почин зустріне співчуття у кожному, хто дорожив інтересами освіти народу¹⁷. До кращих свідомих представників елітарних родин краю у цьому плані належала і княгиня Ольга Валеріанівна Лопухіна-Демидова та її дочки Ліза (1864–1941) і Віра (1871–1919). Про них відомостей залишилося небагато.

Обидві вони були фрейлінами при імператорському дворі, займалися благодійністю: клопоталися про відкриття бібліотеки, працювали в шпиталі¹⁸.

У 1905 р. Ольга Валеріанівна підтримала клопотання єврейської громади про будівництво й відкриття в містечку школи для останньої.

На утриманні власників маєтку перебувала і школа при Набутівському цукровому заводі. Її було відкрито для дітей, чії батьки працювали на цьому підприємстві.

Власники маєтку забезпечували місцеве населення роботою на Набутівському та Селищанських цукрових, Корсунському фарбовому заводах, на млинах і бурякових плантаціях.

Відомо, що під час прополки цукрового буряка по селах їздили спеціальні люди, які від імені княгині запрошували селян до роботи. Варто зазначити, що, крім них, туди їздили також посланці сусідів-поміщиків. Адже кожен з цукрових плантаторів намагався одержати якомога більшу кількість робочих рук, бо того вимагала справа. Але, за спогадами старожилів, люди надавали перевагу своїй поміщиці. Й до дому ближче, і порядки відомі, й харчування. Окрім того, в обідню перерву, що тривала близько двох годин, на полі грали музики. І серед працюючої молоді знаходилися такі, що навіть танцювали.

Щосуботи всі бажаючі могли завітати до князівського саду. Тут, перед манежем, було встановлено гойдалки, навколо – лавочки, на яких можна було відпочити та послухати гру єврейського оркестру, котрий оплачувала княгиня. Таким чином, у Корсунському маєтку стосунки між власниками й місцевими жителями склалися добрі.

Проте в жовтні 1918 р. Ольга Валеріанівна разом з своєю старшою донькою Лізою виїхали до Німеччини, залишивши „милий їй серцю Корсунь”. Саме так княгиня написала у своєму прощальному листі до корсунців. Цей лист був роздрукований серед місцевого населення¹⁹.

Ось що вона писала: „Перед отъездом моим из Корсуни я желаю выяснить народу, с которым я прожила более полвека, причину моего решения навсегда покинуть дорогой мой Корсунь.

Покойный муж мой, светлейший князь Николай Петрович, и дети любили вас, постоянно заботились о нуждах ваших непрестанно защищали вас, когда беда могла постичь вас. Нуждающимся, больным никогда не отказывали в помощи, ограждали вас, когда беда от всякой неприятности; а вы разделяли наши радости или горести, что было для нас очень утешительно и трогательно. Кроме того, вы знаете, как я всегда хлопотала о школах для образования ваших детей, и я до сих пор не перестаю работать для удержания полезных училищ и гимназий в Корсуне.

Невзирая на долгое моему и дорогое моему сердцу прошлое, я чувствую всю неправду и непонятное для меня озлобление, слышу клевету; можно подумать, что мы сразу переменялись и желаем вредить людям, а этого нет и быть не может.

Но мне очень тяжело жить среди людей, которые забыли прошлое и верят только злонамеренным клеветникам, обманывающих вас. Никто

из нас не обманывал кого-либо из вас; это вам всем хорошо известно.

Покидая Корсунь, желаю вам скорее образумиться и разобраться в тех, с которыми вы живете; узнать кто ваш друг, которому можете верить, и кто ваш недруг, который воздействует на вас, ищет только личные выгоды.

Да поможет вам в этом Бог!”

Недавно довелось отримати лист від редакції американської газети „Свобода”, датований 3 лютого 2005 р. У ньому зокрема йшлося про те, що Лопухіни-Демидови в Україні не були благодійниками, а землевласниками та гнобителями. Землі вони, як і Раєвські, Давидови, Воронцови, Багратіони, Барутинські й багато інших, набули неправим шляхом... Школи та лікарні Лопухіни будували, піклуючись про відтворення робочої сили, як і більшість представників цієї класи. Про це добре написав Карл Маркс у першому томі „Капіталу”. Щодо листа Ольги Лопухіної до корсунчан, то варто співставити його з іншим її листом – до осіб з царського дому Романових, в якому вона характеризує мешканців міста дуже неприхильно. Ми поділяємо оцінку Т. Шевченка щодо Лопухіних”.

Дійсно, на нинішньому етапі розбудови держави нам не вистачає порозуміння, бо є правда та брехня, а істина завжди посередині. Тому замислюючись, співставимо, що рухало представниками елітарних родин, так би мовити чужинцями, яких поріднила земля Надросся. Бажання вивищитися, відтворення робочої сили чи ще якісь прагматичні чинники. Сказати тепер однозначно важко, бо часи різні й вони міняються, але рівень свідомості, культури раніше був явно вищий. А моральними чинниками благодійності є виховання, мистецтво, господарська діяльність тощо.

Вплив давніх і міцних традицій благодійності на Середньому Подніпров’ї був настільки значним, що навіть такі чужі українству можновладці краю, як князі Лопухіни-Демидови, Воронцови та їх спадкоємці графи Балашови, Бобринські, мушили рахуватися з ними й розвивати їх. Вивчення історії добродійності та меценатства допоможе у сучасних умовах уникнути типових помилок і перейти до втілення найбільш перспективних програм благодійної підтримки науки, освіти, культури, медицини, пенсійного забезпечення й, нарешті, усвідомити їх значення як витоків та шляхів формування національно-державної свідомості, громадянської відповідальності українців на шляху до єдності суспільства²⁰, бо земля України поріднила українців, росіян, поляків і євреїв та представників інших народів.

Вивчення „нової сімейної історії” незалежно від віросповідання й національності, взагалі історії благодійності як окремих родин, так і громад, культури, духовності всіх народів буде надійним щитом від роз-

палювання релігійної та міжнаціональної ворожнечі, служитиме об'єднанню держави, бо давній принцип поділу на чужих і своїх та „розділяй і владарюй” Україна пережила на початку ХХ ст. А потребою часу є створення єдиного координаційного центру меценатства й благодійництва в державі.

¹ Голубчик Г.Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: „Нова сімейна історія”. Автореферат дис. на здобуття кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 3.

² З думою про маму Україну // Сільські вісті. – 10 лютого 2005. – С. 4.

³ Шанов П. Опыт биографий генерал-прокуроров и министров юстиции. – СПб., 1863.

⁴ Полякова Т.Ю. Петро Васильович Лопухін // Корсунський часопис. – № 3. – 1996. – С. 36–39.

⁵ Полякова Т.Ю. Найясніші князі Лопухіни-Демидови // Корсунський часопис. – № 11. – 2004. – С. 40–45.

⁶ Полякова Т.Ю. Доля колекцій творів мистецтва та бібліотеки Корсунського палацу // Корсунський часопис. – № 9–10. – 1999. – С. 43–49.

⁷ Полякова Т.Ю. Власники Корсунського маєтку // Корсунський часопис. – № 3. – 1996. – С. 29.

⁸ Там само. – С. 30.

⁹ Там само.

¹⁰ Полякова Т.Ю. Найясніші князі Лопухіни-Демидови. – С. 42.

¹¹ Там само.

¹² Центральний Державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 14020. – Арк. 2-2 зв.

¹³ Фонд Лопухіних-Демидових // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.136. – № 81, 82, 83.

¹⁴ Державний Архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.18. – Оп. 1. – Спр. 728. – Арк. 87.

¹⁵ Російський Державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. – Ф.991. – Оп.3. – Спр.444. – Арк. 392-395.

¹⁶ Там само. – Ф. 991. – Оп. 3. – Спр. 444. – Арк. 400.

¹⁷ Там само. – Арк. 401.

¹⁸ Полякова Т.Ю. Найясніші князі Лопухіни-Демидови. – С. 43.

¹⁹ ДАЧО. – Ф. 497. – Оп. 1. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 622.

²⁰ Курінна Т.М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Автореферат дис. кандидата історичних наук. – Черкаси, 2004. – С. 1.